

Premi Jaume I d'assaig CIUTAT DE VILA-REAL 2009

ELS BOMBARDEJOS DE VILA-REAL DURANT LA GUERRA CIVIL (1937-1939)

DOMINGO J. FONT PITARCH
ANTONI PITARCH FONT

Aquest treball d'investigació, de Domigo J. Font Pitarch i Antoni Pitarch Font, presentat sota el lema "MEMORIAL DEMOCRÀTIC" al CERTAMEN LITERARI CIUTAT DE VILA-REAL 2009 ha estat mereixedor del PREMI JAUME I d'assaig amb un jurat format per Imma Arrufat Barru , Josep Benedito Nuez i Samuel Garrido Herrero; actua com a secretària Sonia Rubert Planes, gestora cultural, i com a president, H ctor Folgado Miravet, regidor de Cultura de l'Ajuntament de Vila-real.

  2010 Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real; plaça Major, s/n, Vila-real

Correccions: Departament de Promoció Ling stica de l'Ajuntament de Vila-real
Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca i M nica Soler Beltrán

ISBN: 978-84-96843-36-3

Dipòsit legal: CS-184-2010

Disseny i maquetació: Pasku Disseny, SL

Impressió: Can s Impressors, SL; Sant Mateu, 20, 12540 Vila-real

---

Domigo J. Font Pitarch
Antoni Pitarch Font

**Els bombardejos de Vila-real
durant la Guerra Civil
(1937-1939)**

Premi Jaume I d'assaig
Ciutat de Vila-real 2009

Vila-real 2010

ÍNDIX

I. Introducció	9
II. La Guerra Civil en terres valencianes.....	23
III. Sobre els bombardejos a Vila-real	35
IV. Cronologia dels bombardejos	45
V. La protecció de la població. Els refugis	81
VI. Testimonis dels bombardejos	89
VII. La visió infantil dels bombardejos	99
VIII. Bibliografia	103
IX. Fons i documents consultats als arxius i hemeroteques	106
X. Sigles emprades	108

IV. LA PROTECCIÓ DE LA POBLACIÓ. ELS REFUGIS

A mitjan febrer, un mes abans del primer bombardeig sobre la ciutat de Castelló, des de Govern Civil es va organitzar un assaig a la capital que consistia a apagar l'enllumenat públic i fer sonar les dues sirenes instal·lades, amb la intenció de preparar la gent davant possibles atacs aeris o marítims i poder corregir les deficiències observades. Encara que, en el fons, no deixaven de ser unes mesures merament superficials, ja que l'aviació dels nacionals ja havia castigat altres ports mediterranis.

A pesar de les bones intencions de l'administració republicana, la realitat es va imposar i un temps després, quan els bombardejos eren ja un fet, les autoritats estatals i provincials van impulsar la creació de les juntes de defensa passiva, institucions encarregades d'adoptar les mesures pertinents per a protegir la població civil. Així, a principis de juny de 1937, s'acordava constituir⁷² la Junta de Defensa Antiaèria de Vila-real, la qual s'integrava dins de la Junta Provincial de Defensa Passiva i, entre altres tasques, havia de promoure la construcció de refugis.

Junta de Defensa Passiva de Castelló (AA)

L'entitat, juntament amb el Comitè del Front Popular Antifeixista i el Consell Municipal, va mostrar molt bons propòsits, entre els quals es poden esmentar el fet de mantenir encés, el màxim temps possible, l'enllumenat públic per a

---

⁷² Acta de la sessió del Consell Municipal, 1 de juny de 1937, foli 35, Arxiu Municipal de Vila-real.

facilitar el trànsit pels carrers, la repetida i insistent sol·licitud de subvencions econòmiques per a la construcció de refugis i altres obres de defensa, l'obertura de subscripcions populars per a recaptar fons, l'ampliació de l'horari laboral en la construcció dels refugis, l'excavació de rases, fosses o trinxeres com a mesura de protecció provisional, la petició a Govern Civil de la instal·lació de defenses antiaèries a la ciutat, la prestesa en la retirada de les runes ocasionades per les bombes, etc. No obstant això, va xocar amb obstacles insalvables, sobretot en tot allò que es referia a la realització de les obres de defensa, a causa de la precària situació econòmica del municipi i de les penúries que ocasionava la guerra.

Les adversitats van obligar a organitzar la defensa passiva de manera prou rudimentària. Al centre del poble es va instal·lar una potent sirena que es feia sonar quan el vigilant ubicat a la part alta del campanar advertia la presència d'avions o quan arribava l'avís des de la DECA (Defensa Especial contra Aeronaus). Encara que no deixa de ser una anècdota, molts vila-realencs coneixen el que li passava al gos del propietari del Molí Nou, el qual pressentia l'arribada de l'aviació abans que les persones i l'assenyalava amb lladrucs, udols, curses i altres símptomes de por. Per una altra banda i com a exemple de les adversitats que es van viure, està el cas de la sirena que el Consell Municipal va acordar adquirir, a finals de febrer de 1938, per a avisar a la població de les Alqueries de la presència de l'aviació facciosa. Dos mesos després els consellers responsables van renunciar a la seua compra, pel fet que les cases proveïdores no tenien existències, i van proposar la seua construcció per part dels obrers de la ciutat.

Respecte dels refugis, la situació econòmica i humana va possibilitar que a la capital de la província hi haguera recursos i se'n construïra⁷³ un bon nombre, però als pobles la situació va resultar molt diferent. A Vila-real es va optar per aprofitar com a refugis les coves del subsòl, a més de construir-ne alguns altres. Els testimonis de persones que van patir aquell període i algunes referències documentals ens acosten a la tosquetat dels refugis de la nostra ciutat, als quals, en general, es baixava per uns escalons de terra i unes rampes irregulars. Al seu

---

⁷³ DA (Grup per la Recerca de la Memòria Històrica), *op. cit.*, p. 63-67.

interior no s'adequava cap dependència, com a màxim es llançava graveta per a allisar el sòl. Tenien una ventilació mínima i no disposaven de serveis com seients, lavabos o llum elèctrica, que se suplia mitjançant llanternes, bugies i llànties de carbur, atés que només s'utilitzaven mentre durava l'alarma, tot i que va haver-hi gent que passava allí les nits.

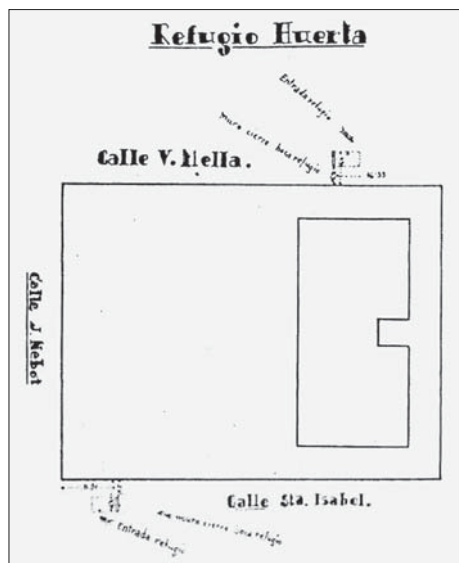
Resulta curiós que el major esforç econòmic en la construcció de refugis es va realitzar després de l'entrada a la ciutat de les tropes nacionals, ja que, des d'aquest moment, el nombre de bombardejos va disminuir considerablement. Això es va deure a què, després de l'estiu de 1938, la Comissió Gestora Municipal, atenent ordres de les autoritats militars, va decidir⁷⁴ continuar les obres dels refugis iniciats a fi de salvaguardar la població civil dels possibles atacs de l'aviació enemiga.

Amb tot, malgrat les evidents dificultats pel ràpid desús d'aquestes instal·lacions i el pas del temps, encara és possible confeccionar una relació dels refugis que hi havia a la ciutat durant aquell període històric:

- Refugi de la plaça del Calvari. Ubicat a l'actual plaça del Llaurador, es trobava al costat de l'aleshores bàscula municipal, molt pròxim a l'encreuament dels carrers del Calvari i de l'Ermita. Aprofitava, també, una altra de les depressions naturals del subsòl, ja que la seua volta⁷⁵ de roca natural conglomerat de quatre metres de grossària oferia suficients garanties per a la protecció de la ciutadania. Era el refugi més gran de la ciutat, ja que superava per poc els cent cinquanta metres quadrats i podia albergar unes tres-centes persones. Al setembre de 1938, la Comissió Gestora Municipal va acordar continuar els treballs iniciats per les autoritats republicanes, perquè quedava molt poc per a finalitzar-lo, així que el van acabar de condicionar i, fins i tot, uns mesos després el van dotar d'instal·lació elèctrica.

⁷⁴ Acta se la sessió de la Comissió Gestora Municipal, 16 de setembre de 1938, foli 78, Arxiu Municipal de Vila-real.

⁷⁵ MOLINER CALLERGUES, José Miguel, "La Defensa Pasiva en Vila-real. Una década de precauciones en caso de ataque aéreo", *Cadafal*, Vila-real, maig de 1993.

Plànol del refugi de la Huerta (AMVr)

- Refugi de la Huerta⁷⁶. En l'actual col·legi Pintor Gimeno Barón, l'administració republicana va excavar una profunda cavitat, d'uns nou metres de fondària, sota l'empara de la volta de roca natural conglomerat de quatre metres de grossària. En un principi, al refugi s'hi accedia per l'entrada oberta davant de la porta de l'escola de l'actual carrer de Vázquez de Mella i es baixava per uns irregulars escalons de terra, encara que aquella dependència no tenia massa capacitat i estava desproveïda de tot tipus de serveis. Temps després, es va iniciar un altre refugi al carrer paral·lel, Martí de

Viciana, quasi a l'encreuament amb el de Josep Nebot, aprofitant la seguretat que donava la roca natural, encara que va quedar inacabat. Les autoritats nacionals van concloure les obres de condicionament de sostres, parets i sòls i d'instal·lació elèctrica, gràcies a què van fer una important inversió econòmica i van connectar ambdós refugis que, una vegada units, tenien una superfície de noranta-set metres quadrats i una capacitat aproximada de cent noranta persones.

- Refugi del grup escolar Cervantes. Excavat al pati de l'escola, aprofitava com a bòveda o sostre la roca natural conglomerat de quatre metres d'espessor. Es tractava d'un llarg passadís que estava proveït de dues boques d'accés, una al costat de la séquia Major i una altra, al costat contrari, pròxima a l'avinguda del Cedre. La Comissió Gestora Municipal a l'octubre de 1938, a la tardor, va decidir les obres d'habitabilitat i de reforç de l'estructura ja iniciades i va ser un dels primers refugis en ser acabat, perquè les reformes no oferien massa dificultats.

⁷⁶ El col·legi conegut popularment com *La Huerta* va ser inaugurat el 18 de maig de 1936 amb el nom oficial de grup escolar Guitarrista Tárrega, actualment CEIP Pintor Gimeno Barón.

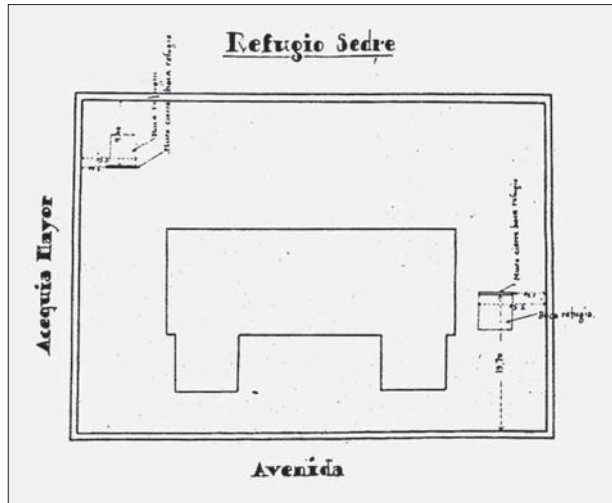
Una vegada conclòs per les autoritats nacionals, tenia una superfície de setanta-sis metres quadrats i una capacitat per a cent cinquanta persones.

- Refugi de la plaça del Mercat. Es tractava d'una de les coves del subsòl que la Junta de Defensa i el Consell Municipal van decidir obrir per la seua extensió i

per tal que l'aprofitaren els veïns de la contornada. Tenia la boca d'accés a la plaça de Colom, molt a prop del cantó amb el carrer de l'Ermita. El seu equipament era ínfim. Després de l'estiu de 1938, les autoritats franquistes es van encarregar de condicionar el refugi amb el sostre de volta en l'entrada i el seu reforç amb una carcassa de fusta.

- Refugi de la cova de Parret. S'hi accedia per l'interior d'una casa particular del carrer de l'11 de Febrer, l'actual Aviador Franco, molt a prop de la intersecció amb el carrer de Sant Joaquim. Va rebre aquest nom per ser el malnom del propietari de l'habitatge per on s'entrava. Es tractava d'una altra cavitat subterrània de forma irregular, però de gran extensió. Encara que la guerra estava prop del seu final, la Comissió Gestora Municipal va acordar invertir en obres de condicionament i de seguretat, a pesar de no reunir les condicions adequades per la poca grossària del seu sostre i perquè fins aleshores la cova s'havia fet servir com a clavegueram general o albelló.

- Refugis del carrer Fola Igúrbide o Barraca de Carda. A l'actual Vázquez de Mella, entre les interseccions dels carrers de l'Ermita i de Sant Joaquim, els

Plànol del refugi al grup escolar Cervantes (AMVr)

propietaris de dues cases van aprofitar els accessos que tenien a dues coves del subsòl com a amagatalls, a pesar de la reduïda capacitat d'un dels refugis, ja que l'altre podia donar recer, encara que un poc comprimits, a unes cinquanta persones. Van ser condicionats pels mateixos veïns que, fins i tot, els van dotar de llum elèctrica amb l'extensió d'un cable des dels habitatges.

- Refugi del convent de les Dominiques. Ubicat al solar on es troba l'actual Ajuntament i bona part de la plaça Major. Amb els primers bombardejos, es va habilitar el soterrani com a espai on arrecerar-se els evacuats que ocupaven el centre religiós i altres persones del veïnat, encara que la seua capacitat era prou limitada.

- Refugi de la Casa Consistorial. La Comissió Gestora Municipal va disposar al novembre de 1938 la seua adequació, al soterrani de l'antiga presó medieval, per a la protecció d'edils i empleats municipals.

A banda dels anteriors, la població va improvisar altres espais on acollir-se i sentir-se resguardat. Molts veïns del centre de la ciutat ocupaven l'escala i les dependències superiors de la torre campanar, mentre que altres s'albergaven en l'edifici del Sindicat Agrícola Catòlic sota els seus arcs. A la zona sud, els ciutadans s'arreceraven sota els ponts del Barranquet. Molts altres optaven per romandre en els seus domicilis sota les escales o en el rebost.

Al camp, en els masets i les alqueries la gent també va haver d'improvisar amagatalls sota el llit i construir refugis elementals, mitjançant rases de poc més d'un metre de profunditat que cobrien amb una teulada de troncs de llenya i terra, o simplement amb llençols que impediren l'impacte de metralla, pedres o altres objectes contundents. Moltes altres persones que s'havien desplaçat fins als masos en les proximitats del riu Millars, van aprofitar les coves per a refugiar-se de l'aviació.

D'altra banda, on es va congregat molta gent va ser en les sènies i els pous de reg. Allí es van ajuntar, cercant la protecció, els que fugien dels bombardejos amb

aquells que ja portaven temps amagats, bé per estar políticament compromesos o bé per no haver-se presentat a la crida de la seua quinta i estar acusats de deserció. La sènia de Sant Cristòfol, a la partida de Pinella, n'és un bon exemple.

En canvi, a la sènia de l'Esperança, popularment coneguda com Els Puntals (ubicada a la partida de Madrigal), entre els homes majors, les dones i els xiquets de la contornada van construir un refugi per a amagar-se dels bombardejos, aprofitant que el subsòl estava format per terra de *pinyonet*, o de pedreta, és a dir, no era de roca, per la qual cosa el van fer de manera ràpida. S'ubicava sota la figuera que encara hi ha al costat de l'edifici del pou i tenia un accés per dins de la sènia i un altre per l'hort del costat. Estava compost per una habitació o dependència, desproveïda del més mínim, que podia acollir més de trenta persones, encara que ben atapeïdes.

Semblant va ser el cas de la sènia d'El Millars, també situada a la partida de Pinella, on s'hi van refugiar a l'escala del pou vuitanta-quatre persones, entre els dies 13 i 20 del mes de juny de 1938, fugint dels darrers bombardeigs alemanys i dels combats que van ocórrer dintre de la ciutat. Una capelleta commemorativa, dedicada al Salvador, recorda el fet.

Capelleta a la sènia El Millars (AA)